

СТЕПАН ГАСВСЬКИЙ.

ПОВІСТЬ „АЛЕКСАНДРІЯ“ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ.

До питання про „Александрію“ сербської редакції.

I.

Повість про великого завойовника Олександра Македонського, пішовши з грецького джерела, обійшла всі літератури і всюди мала широку популярність. Видатної популярності зажила вона в західньо-європейських літературах; ходила вона спочатку в латинській мовній одежі, а далі віддали їй належне і мови романських та германських народів заходу Європи. Від тих народів рано ця повість заходить до західніх Слов'ян. Узагалі треба сказати, що серед усього слов'янства ця повість зажила не меншої популярности, ніж на заході. До східньої групи слов'янства ця повість заходить двома шляхами. Спочатку шлях її йде просто від Греків за посередництвом південних Слов'ян, а, можливо, й просто безпосередньо до Київської держави часів князівсько-феодального ладу на Україні. Пізніше шляхи трохи переплутуються, перехресчуються, і захід та південь конкурують у поставанні на східній терен зазначеного характеру літературного матеріалу.

Україна дуже рано знала оповідання про Олександра Македонського. Акад. В. Істрин, досліджуючи й видаючи „Александрію руських хронографів“¹, доводить, що на сході Європи вже десь у XI ст. була відома псевдокалістенівська повість про Олександра Македонського в чистому вигляді, цебто без вставок і окремо від хроніки Малали². Отже за часів Київської держави на українському ґрунті ця повість ходила по руках в окремих списках. Далі, на українському ґрунті її з'єднано з Хронікою Малали. Це мусило статися десь у XII—XIII ст. Пізніше ця повість уже в складі хроніки Малали переходить на московський ґрунт, і там дуже багато разів її переробляють чи редагують. Учений вагається рішуче стати на якусь певну позицію щодо місця перекладу з грецької мови на слов'янську псевдокалістенівської Александрії: чи це було на півдні, чи на сході. В досліді академ. В. Істрина нема аналізу мови використаних списків з XV—XVI ст., а тому трудно, справді, остаточно спинитися на якомусь одному вирішенні. Наведено у вченого досить русизмів, і це цілком зрозуміло, бо списки довго жили на московському ґрунті. В одній кінцівці, що подає вчений³, находимо випадково такий трохи обмосковлений вираз: „*българина*“. Хоча вчений висловлює здогад про болгарське тло, але болгаризмів, крім графічних зовнішніх прикмет, він не подає. Таким чином без аналізу мови це питання зістається відкритим.

¹ Чтенія в Общ. Ист. и Др. Россійскихъ, 1894, кн. I і II.

² Ibid., кн. I, с. 136.

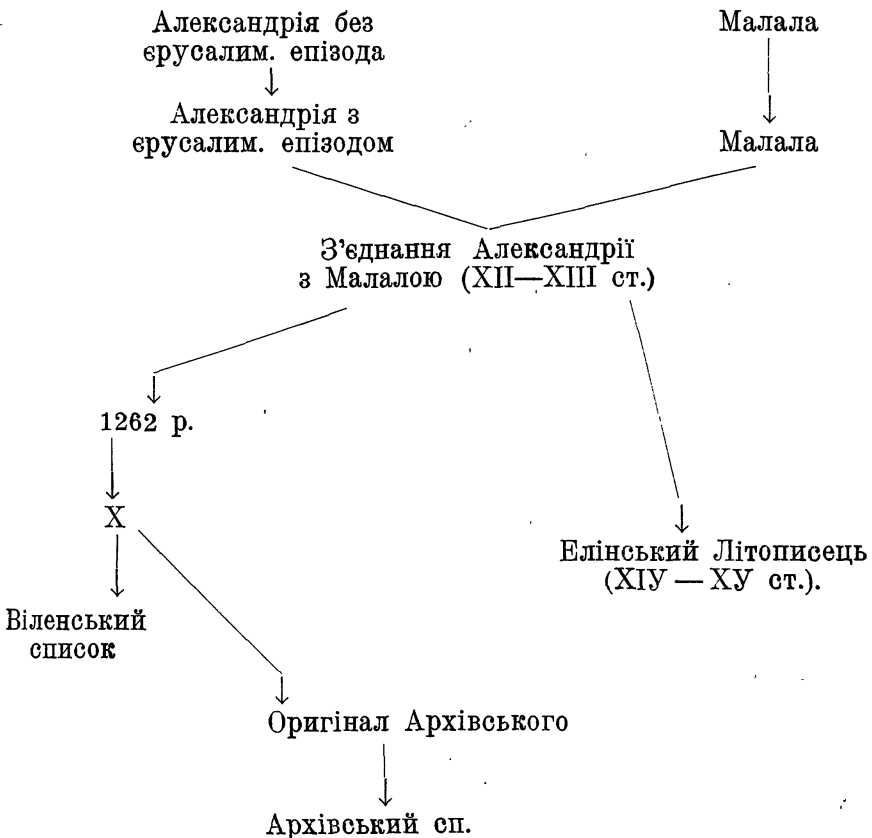
³ Ibid., кн. I, с. 133.

Тут це питання не входить в обсяг розробки; нам досить згадати тільки, що вже десь у XI ст. на українському ґрунті повість „Александрія“ вже була, і український читач не перестає нею цікавитися геть десь аж до кінця XVII ст. і навіть у XIX ст. У ті глибокі часи нашої культурної давнини елементи оповіди з повісти „Александрії“ так вельми були популярні серед письменних людей на Україні, що ними літописець характеризує видатних діячів. Наприклад, Олександра порівнювано в „Александрії“ з пардусом; так само про Святослава говориться, що він „Бѣ хоробръ и легокъ, хода акы пардъ, конны многы ткораше“¹. Так само деякі епізоди з фантастики цієї повісти пройшли в усну народню традицію й перемішалися з народніми переказами та забобонами, ят от переказ про рахманський великдень.

А в того-ж таки академика В. Істрина знаходимо вказівки, що оповідання Паладія про Рахманів рано появляється у нас і так само наші редактори вносять це оповідання в псевдокалістенівську „Александрію“.

Для свого досліду „Александрія русских хронографов“ першу редакцію акад. В. Істрина бере з Архівського списка і каже, що він „происхождения южно-русского“². Другого списка Віленського тої-ж самої категорії, як і Архівський, написано в Литві. До речі буде подати тут і схему акад. В. Істрина. Ось як вона у нього виглядає.

¹ Літопис з Іпатськ. сп., с. 41, вид. Археогр. Ком.

² Александрія русских хронографовъ (Чтенія въ Общ. Ист. и Др. Рос., 1894, кн. I, с. 360).

Ця схема показує нам, як довго мусила жити на Україні повість „Александрія“ перед тим, як у такому первісному вигляді її занесено на північ. Часи XIV—XV ст. на Україні вважається за темні; культурне та літературне життя тих часів не зіставило нам матеріальних доказів свого розвитку й існування. Стежачи за дослідями того-ж таки акад. В. Істрина, можемо одначе деякі сліди відшукати. Характеризуючи Александрію другої редакції хронографічного типу, вчений каже, що „в половині XV ст. існувала вже друга редакція Александрії“¹. Перед тим, як вийти у склад „Елінського Літописця“, вона мусила зазнати декілька обробок. Далі, зупиняючись на деяких особливостях Елінського Літописця, акад. В. Істрин зазначає, що редактор його не міг бути редактором Александрії. Вся його робота дуже не мудра. Все в нього зведено до чисто механічної обробки, що не має нічого спільного з обробкою Александрії². Ця обробка Александрії, каже вчений, характеризує „смак старо-руської людини, що не додержувалася правдоподібності“. Все це веде нас до часів української дійсності князівсько-феодальної доби.

Подібний тип Александрії був популярний на Україні і в пізніші часи, коли почала розповсюджуватись Александрія сербської редакції, цебто й після XV ст. Перекладаючи на українську мову Александрію вже з польської мови XVI і XVII ст., українські автори вносять туди епізоди з хронографічної Александрії другої редакції (див. мою роботу про Александрію з хроніки М. Бельського, а також і в акад. В. Істрина)³.

З XV ст. до східньої групи Слов'ян занесено Александрію сербської редакції, що повстала з тої-ж таки псевдокалістенівської редакції С (за Мюлером). Сербська Александрія не є чиста редакція С, а де-в-чим перероблена під впливом якоїсь західньої редакції типу *Historia de proeliis*⁴. Сербська редакція не настільки була обтяжена зайвим баластом, як псевдокалістенівська хронографічного типу, досить християнізована, і це спричинилося до того, що вона більше прийшла до смаку читачеві.

Інтерес до Александрії тягнеться вщерть до XIX ст.: ще у XVIII ст. знаходимо велику кількість списків цієї повісти. Загалом кажучи, списків повісти надзвичайно багато дійшло до нашого часу. Немає, здається, такої книгозбірні, де-б не було з неї списків. Це, звісно, стосується до бібліотек російських великих центрів, а не українських. Ось в останньому CXLVI томі Зап. Н. Т-ва у Львові М. Возняк подає відомості за список сербської Александрії Варшавської бібліотеки Красинських, що його списано в Водолазі на Харківщині. Така велика кількість списків показує, як вельми широко розповсюджена була ця повість. Розповсюдженню сербської Александрії сприяло ще й те, що вона ходила в окремому спискові, і тільки инколи до неї долучались деякі невеликі статті ріжнохарактерного змісту; псевдокалістенівська-ж Александрія типу редакції А, В (за Мюлером) завсіди увиходила як складова частина в хронограф, і це утрудняло її розповсюдження.

Сербська редакція, про яку тут мова мовиться, дійшла в численній кількості списків, розкиданих по широких просторах всієї слов'янщини. Такі причини знеможливають зробити детальний і ріжними

¹ Ibid., с. 241.

² Ibid., с. 242.

³ Ibid., с. 291.

⁴ Акад. М. Веселовскій, „Къ вопросу объ источникахъ Сербской Александріи. (Сб. Отд. р. яз. и сл. Ак. Н., т. XL).

сторонами обґрунтований дослід над історією цієї повісти, не зважаючи на те, що вже давно цей сюжет цікавить учених. В. Ягич та С. Новакович докладно спинались над історією цього сюжету в сербському письменстві, хоч і не вичерпали цього питання до кінця. Акад. Веселовський присвятив один із відділів своєї праці („Изъ истории романа и повѣсти“) на джерела цієї повісти, але він мало спинився, за браком матеріялу, над питанням про долю цього сюжету в літературі східніх Слов'ян. Хоча він і видав був грецький текст цієї повісти, та він не повний; акад. В. Істрин видав далеко повніший грецький текст¹, підготовляючи, видимо, матеріял для досліду над первісним текстом і його еволюцією, через сербський ґрунт, у російській літературі.

II.

Для українського дослідника дуже мало сприятливих обставин на цьому полі. В українських бібліотеках затримався тільки випадковий матеріял, а все коштовніше повивозили дбайливі збирачі до Ленінграду та Москви. Який матеріял і зібрано, то він не весь описаний. Та крім того, перебуває він по різних частинах України, а це незвичайно утрудняє можливість одночасно користуватися всім матеріялом зразу. Багато списків перебувають у приватніх руках, і відкривати їх доводиться тільки випадково. Останні публікації у цій ділянці д-ра Ів. Панькевича² та М. Возняка³ показують, що й далі такі відкриття рукописного матеріялу цілком можливі. Тих кільканадцять списків, що їх удалося використати для цієї праці, не дають до рук якихось сталих даних, щоб зробити ті чи інші остаточні висновки, хоча висновки ці сами собою випливають.

Використані списки розрізнено згадуються в писаннях дослідників, але більшість із них іще не описана. Тому є потреба переглянути їх усіх і схарактеризувати, визначивши при тому більшу чи меншу придатність їх для наукових спостережень. До цього й переходимо.

1. № 24 бібліотеки київського університету (тепер ІНО); писано півустановом, список мініатюрного розміру (7,5 × 10); описуючи рукописи Університету, С. Маслов⁴ зазначив тільки, що це рукопис XVI ст., однак, деякі ознаки дають привід віднести дату, коли не на кінець XV ст., то на першу половину XVI, або-ж і на початок його. Тут знаходимо ще Бфіміївську моду письма в повній мірі, звісно, з тим поплутанням, що могло поставати, як переходили списки через Волощину, яка в ті часи, в декотрих випадках, бувала за посередницю між полудневими Слов'янами та Україною, а далі й Московщиною. В численній кількості маємо тут такі форми: **златжа, ржко-мыш, глажж жож, нж (но), казшекнжа, земля н' пріа, кса вселенжа** (асс. s.), **злогръдъ**. Список цей, коли не безпосередній переклад із сербської мови на мову, близьку до східньої групи Слов'ян, то дуже близький до свого протографу. Тут задержано величезну кількість сербизмів і навіть у сербській транскрипції: **лихнитарь, крззно (= крзно), накарадамь и праскавица** (= накарадамь и праскавицямь)

¹ „Исторія сербской Александріи въ русской литературѣ“. Выпускъ I, Одесса, 1909.

² Наук. збірник Т-ва „Просвіта“ в Ужгороді за р. 1922. (Тишівська Александрія XVIII в.).

³ Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка, т. CXLVI (1927), сс. 215—218.

⁴ Обзоръ рукописей библ. Киевскаго Университета.

і т. д. У загальних рисах список передає текст сербської редакції без жодних змін, хоча текстуальних зближень майже не знаходимо. При дальшій користуванні цей список означається літерою Д.

2. № 198 рукописів Народнього Дому у Львові¹, розмір малої вісімки; писано список дрібним похилим півустановим пізнішого типу; має дату—р. 1725. Має в собі деякі ознаки графіки вище описаного списку під № 24, але ці ознаки досить стерті часом. Означається літ. С.

3. № 195 рукописів Народнього Дому у Львові², список писано розміром попереднього, характер графіки зовсім пізньої манери, має дату—р. 1740. Змістом нагадує попередній список. Означ. літ. А.

4. № 34 рукописів бібліотеки Інституту у Ніжені³, скороп. XVIII ст., на чверть листа, без початку із пропуском кількох листів у середині. Означається літ. Б.

5. № 220 рукописів бібліотеки Києво-Печерської Лаври⁴, Скоропис північно-руського характеру; водяні знаки дозволяють віднести час написання на другу половину XVII в. (див. Зап. Наук. Тов. у Києві, кн. X). Означ. літ. Л.

6. Список із рукописного зібрання Ю. А. Яворського. Почасті охарактеризований в статті самого Ю. А. Яворського: „Къ вопросу объ Ивашкѣ Пересвѣтовѣ“⁵, цей рукописний збірник датовано р. 1753, як це означено в записі переписувача. Розмір—in folio. Характер скоропису свідчить за те, що список написано на півночі Руси; такі вирази як: ково, ево, далече, чево, явитца, египецкаго—показують на московське походження переписувача. Означається літ. Я.

7. Список із рукописного зібрання Ю. А. Яворського; рукопис має дату—р. 1621, яка виявляється з запису на кінці: „Писана книга сія лѣта ~~1621~~ року“ (далі йде тайнопис); скоропис московський.

На останній сторінці внизу така приписка: „читаль эту повѣсть Ростовскій купецкій сынъ Николай Александровъ Кандаловъ 1838 года, Юля 29 дня“. Натрапляємо й тут на такі-самі русизми, як і в попередньому списку. Розмір—мала вісімка, як і списків Народнього Дому. В ріжних місцях багато листів затрачено. Означається літ. Я₁.

8. Список із рукописного зібрання того-ж таки Ю. А. Яворського. На початку рукопису „Слово Зоровавеля“, означено—„Глава перва“; друга „глава“ починає „О зачатїи и о рожденїи Александра Македонского“. Все оповідання про Олександра розбите на окремі „сказанія“, з яких кожне починається чималим заголовком. Усіх „глав“—13. Характер письма й мови московський. Означається літерою Я₂.

9. Список із того-ж таки зібрання Ю. А. Яворського. Містить у собі „Хождение Трифона Коробейникова“ і „Рождение Александра Македонского“. Рукопис XVII століття; півустановий скоропис московського типу; такого-ж самого характеру й мова. Уривається „похождение“ на епізоді науки Олександра у Аристотеля і на пораді піти ще до Нектанави. Означ. літ. Я₃⁶.

¹ „Українсько-Руський Архив“, т. I, ст. 188.

² Опис там-таки.

³ М. Сперанскій, „Рукописное собр. библи. Ист.-Филол. Инстит. кн. Безбородко“.

⁴ Н. Петровъ, Описаніе рукопис. Киевскихъ библиотекъ № 366.

⁵ Чтенія в Истор. О-вѣ Нестора-лѣтопис., кн. XX, вып. 3-й.

⁶ Списки з зібрання Ю. А. Яворського невідомо де тепер перебувають; є тільки чутки, що частину своєї бібліотеки він продав до Петрограду, а частину вивіз десь із собою за кордон.

10. Уривок сербської Александрії в збірничку¹, що належить Музеєві кол. Київської Духовної Академії під № 993, а тепер у рукописному відділі Всенародн. Бібліотеки України в Києві. Уривок міститься на стор. 100—141 зв. малої вісімки; мова цілком українізована; ділиться на окремі „сказанія“; починається з епізода про вбивство Наксархоса; далі йдуть: „сказаніє як цар Александер по смерті Щца своего учинил Раду“, „Сказаніє як цар Дарій посла послал“, „Сказаніє ш ебдованій многих градов Александром“ і т. д. Закінчується на оповіданні „так црѣ Александр Бавилон Великий взгѣ“. Означ. літ. М.

11. Уривок під № 417 Муз. кол. Київ. Дух. Академії (тепер рукописний відділ Всенародньої Бібліотеки України в Києві) в невеличкому збірничку XVIII ст. на чверть листа (див. Зап. Наук. Тов. у Києві, кн. X, с. 23). В українізованому тексті визначається багато полонізмів. Означ. літ. М₁.

12. Уривок повісти про Олександра Македонського XVIII ст.; міститься в невеличкому збірничку на чверть листа; належить Музеєві кол. Київської Духовної Академії (рукоп. відділ В. Б. У. і зберігається під № 488 (див. Зап. Наук. Тов. у Києві, кн. X, с. 24). Менше українізований, як попередній, і визначається присутністю русизмів. Означ. літ. М₂.

13. Список повісти про Олександра Македонського без початку (в описі М. Петрова рукопис. Київськ. Духов. Ак. № 439); рукопис XVIII ст.; мовою й письмом список має цілком московський характер (див. Зап. Наук. Т-ва в Києві, кн. X, с. 25). Означено літ. М₃.

14. Три уривки із повісти про Олександра Македонського (в описі М. Петрова № 440); рукопис XVIII ст.; наближається до попереднього. Означ. літ. М₄.

15. Хітарський список Александрії сербської редакції поч. XVIII ст.. описано в X т. Misc., сс. 7—14, Записок Наукового Т-ва у Львові. Означ. літ. X.

16. Угорський список Александрії такого самого складу й часу, як і попередній список, хоча має деякі розділи зовсім відмінні від Хітарського списку (див. Зап. Наук. Т-ва у Львові, т. XXXVII, с. 80). Означається літ. У.

17. Тишівська Александрія з початку XVIII ст.; видано увесь список у Наук. Збірнику „Просвіти“ в Ужгороді за р. 1922. Д-р Ів. Панькевич дав опис і аналізу мови. Означ. далі літ. Т. Це є найповніший список особної української редакції, якої представниками є останні три списки. Спільні риси цих усіх трьох списків показують, що вони походять з одного якогось протографа, обробленого на Прикарпаттю зі списка, що мав у собі мовні елементи центральної України². Кожний з цих трьох списків має свої особності в формі скорочень і додатків.

Описані тут списки повісти Александрії сербської редакції займають період з початку XVI ст. аж до XVIII включно. Невелика кількість списків для такого довгого періоду не дає стільки матеріалу, щоб можна було накреслити родовідне дерево, чи цілком виразно розбити на редакції. Про редакції можна тут говорити тільки в загальному змісті, але встановити ближчу чи дальшу залежність

¹ Див. Науковий Збірник за рік 1926, сс. 74—75.

² Наук. Збірник Т-ва „Просвіта“ в Ужгороді за р. 1922, с. 21.

окремих груп між собою за браком посередніх кілець не можливо; також неможливо більш-менш точно встановити залежність усіх списків від того протографа, який міг лягти в основу всіх чи якоїсь частини описаних тут списків. Всі переглянуті списки стоять осторонь один від одного в точності передачі тексту протографа. Як-що й доводиться говорити про наближеність списків між собою, то це належить до основних рис змісту, а не дослівної передачі тексту.

Вартістю своєю щодо виразності передачі змісту й форми всі списки розпадаються на дві групи. Списки А, Б, С, Д, Л, Я, Я₁, У, Х, Т складуть одну групу. Кожний з них добре зберігає основні особливості своєї групи, передає весь чи майже весь текст повісти й тим дає великий матеріал для висновків. До другої групи відноситься решта описаних списків, що можуть при висновках служити тільки помічним матеріалом. Тут ми маємо або невеличкі уривки, або хоч і цілі списки, то такі безбарвні, що дуже мало дають матеріалу для вивчення історії тексту.

Що до мови, то описані списки поділяються на кілька груп. Є тут такі списки, де мова переважно слов'янська (Сп. Д) з примішкою сербизмів, і ледви помітно просочуються вирази східної групи слов'янства; таким самим характером визначаються списки Я₂ і Я₃, тільки з меншою кількістю сербизмів. Списки А, Б, С, М, М₁ і М₂, У, Т, Х мають виразно український кольорит мови. Тут помітно нахил списувачів надати своєму текстові цілком українського характеру, і тому українська мова тут набирає характеру постійності, а не випадковості. Списки Л, Я₁, Я₂, М₃ та М₄ визначаються московським характером мови; знаходимо тут у деяких списках (Л, Я, Я₁) в більшій чи меншій кількості українізм, але вони тут як елемент випадковий.

Схарактеризувавши загалом поодинокі списки, перейдемо до розгляду їх, щоб окреслити хоч у загальних рисах той оригінал, що міг лягти в основу розглянутих списків. Де-які дані дозволяють припускати, що в основі їх лежить сербський оригінал. Що це так, на це показують ті сербизми, що заховались у найпізніших списках. Про список Д вже зазначалося, що в ньому більша частина слів, а особливо спеціальних термінів, зістаються не перекладені. В інших вони заховуються, як задеревенілі остатки; наприклад: кам'єнь лухтарнї (= лухнитгарь) (Л), кучма (Я) = коучма; в сп. Б — милостник (= милостникъ), першанин (= першанина) і т. д. Далі, відоме місце: „Драмя, по сръб'скомъ языку Почтечице“, в Я₂ переіначено й незрозумілий термін — „сръб'скому“ замінено на співзвучне слово — „сибирскому“.

III.

Переходячи до питання про сербський оригінал для наших списків, спинимося на епізоді приходу Олександра до Рахманів. У Новаковича¹ цей епізод починається зразу зустріччю з „Іефантомъ“; в усіх наших списках до зустрічі ще описується краса тієї обстанови, серед якої живуть блаженні люди; далі йде зустріч із простими жителями-Рахманами, розмови їх із Олександром, і вже вони приводять його до свого учителя, який лежить „подъ нѣккимъ краснымъ дѣвѣомъ“. Це відмінне місце приведемо з найстаршого списку Д. Передається

¹ Гласник српског ученог друштва, кн. IX, 1878, від. II, с. 86.

ВОНО ТАК¹: Й КЪ ѿТРОКА МАКАРИНЬСК ТОУ КЪШЕД, ФИЛОНА ПОЕМ ЕЗ СОБОЖ; БАХЖЪ КЪ ѿТРОЦЬ ТОМ ДРЕВА БЫСОКА² ВЕЛЬМИ И КРАСНА Й ШКОЦІАМИ ОУКРАШЕНА; ЄДИНА ОУКО ЗРѢАХЖЪ³, ДРЖГАА ЖЕ ЦВѢТАХЖ, ТРЕТІА ЖЕ ПРИЗРѢАХЖ, ПЛОДА ЖЕ Й МНОЌТКО ПО ЗЕМЛИ ЛЕЖАХЖ; ПТИЦЬ⁴ ЖЕ ПОД ДРЕВЕСѢ КРАСНЫ СѢДАХЖ, РАЗНОЛИКОВИМИ Й СЛАДКИМИ Й КРАСНЫМИ Й ЖАЛОСТНЫМИ ПѢСНИ ПОАХЖ; ПОД ЛИСТВИНѢ ДРЕВЬ ТЫІ ЛЮДІЕ ЛЕЖАХЖ, Ш СЛАДКИІА КОДЫ ЙСТОЧНИЦИ Ш КОРЕНІА ДРЕВЬ ТЫІ ТРЕДАХЖ. ВЪНЖТРѢ ВЪШЕ АЛЕКСАНДРЪ ЄДИНО Ш НИІ СРѢЧЕ И РЕЧЕ: МИРЬ ТОБѢ, БРАТЕ! ѿНѢ КЪ АЛЕКСАНДРЪ РЕ: КСѢ РАДОСТЬ ДА БЖДЕ, АЛЕКСАНДРЪ СЖЕТНАГО СѢЧТА. ЦЮ ПА КСѢ ДА БЖДЕ МИРЬ. АЛЕКСАНДРЪ С НИІ ГЛѢТИ ХОТѢВЪ; ОИ ЖЕ НЕ КЪСХОТѢ, РЕ АЛЕКСАНДРЪ: КЪ СТАРѢЙШИНАМЪ НАШЕМОУ ЙШКАНТЪ⁵ ПРИВЕДѢ ТА; ѿН ЖЕ ТОБѢ КСЕ ѡ ДШН ТВОЕИ СКАЖЕ, И СМЪРТИ ТВОЕИ И ѡ ЖИКОТѢ ТВОЕМ“.

Далі Олександр здибає інших праведників, які цілують його й кажуть йому пророкування. Олександр уважає їх за богів. Нарешті його приводять до Іванта, що лежить під деревом. З цього місця починаються зближення з текстом Новаковича (86). На місці-ж приведенного всього тільки зазначено у Новаковича, після підготування човнів, що „тако кештаюште, кз Ісфан'тѢ цароу приведоше его“. В цьому місці текст усіх наших списків відходить від тексту Новаковича. Далі в найстарших списках проглядає однаковість як у самому порядку, так і в формі викладу. Це найкраще помітно на списку Д, що дуже близько стоїть до свого протографа. Можна було-б припустити, що тут ми маємо вставку нашого перекладача, але як звернемось до тексту⁶, що його видав проф. В. Ягич, то знайдемо таке саме місце⁷, тільки з деякими невеличкими відмінностями у тексті. Прийняти текст Ягича, з цієї причини, за оригінал до нашого тексту нема ще певного ґрунту. Треба зазначити, що мова тексту, виданого від проф. В. Ягича, має характерні ознаки західної говірки сербської мови. Ознак такої мови ми не знаходимо у всьому тексті наших найстарших списків, а скрізь знаходимо прикмети мови і ортографії тексту Новаковича.

Далі підійдемо ближче до того, який текст найближчий до протографа наших списків. Тут зазначимо, що текст В. Ягича допомагає нам вияснити, що ті відміни проти грецького тексту, які знаходимо порівнюючи тексти, були вже у сербському оригіналі. Так, у нашому тексті, як і у В. Ягича, сказано, що Олександр узяв з собою тільки Филона, а в грецькому⁸ тексті сказано, що Олександр „ε πῆρε τον Φίλονη καὶ τὸν Αντιόχον“. Та і у всьому поданому вище уривку зі списку Д помічаємо великі пропуски проти грецького тексту. Після того,

¹ В сп. Б і Я₁ це місце затрачено. В списках У, Т, Х цього епізоду зовсім нема.

² С—високаа и краснаа; Я—красны вельми.

³ Л—на однихъ агоды зреаху; С—на едїнихъ агоды зрѣаху; Я—єдно бо зреваху.

⁴ С—птиць красиний на дресвахъ сїдаше и пѣсни чѣднїе поюше; Я—птицы красны вельми на дресвахъ тѣхъ сидаху, различниа и красныа пѣсни поаху.

⁵ Л—Иванту, С—ВантѢ, Я і Я₁—Ивант. ⁶ Starine, т. III. ⁷ Ibid., с. 282.

⁸ В. И с т р и н њ, „Исторія сербокой Александрїи в русск. лит., в. I. Βίος Ἀλεξάνδρου. Одесса 1909.

як сказано, що Олександр „ἐπῆγεν εἰς τὸ νηαὶ τῶν Μακάρων“, додано ще пояснення— „ὅπερ τὸ λεγοῦν ἐλληνικὰ Βραχμάνες“; такого пояснення попередньої назви— „τῶν Μακάρων“—в нашій тексті, як і у В. Ягича, нема. Оця спільність однакових пропусків як у нашій тексті, так і у В. Ягича, свідчить про те, що в основі обох їх лежить один текст, у якому були зазначені пропуски. Деякі місця в нашій тексті розширено, при чому в розширенні є різниця від тексту В. Ягича. Коли Олександр здибає першого блаженного й хоче з ним розговоритися, то цей посилав його „εἰς τοὺς ἑρῶντοτέρους“ і каже, що вони розкажуть Олександрові „περὶ τὸν θάνατον“. У списку Д вже маємо розширення цього місця— „ω дѣи ткоѣи, ѡ смрти ткоѣи ѡ ѡ жикотѣ ткоем“, а у В. Ягича це розширення ось яке— „скаже все ча є тамо, о смерти твоєи и о житю нашем и о другом ча хоѣши узнати“.

Оце все показує насамперед на те, що як протограф нашого перекладу, так і списувач Ягичевого тексту, користувались таким сербським перекладом, у якому пороблено деякі скорочення, поширення й переміни. Свої відміни та доповнення всякий уносив по-своєму. З цього боку наш текст буде ближчий до оригіналу; на це показує й назва „старѣйшины“ брахманського. У списку Д він названий— „Йшканти“, що ближче буде до грецького „Ἐσαήθης“, ніж Ягичів „Евант“. Таким чином є підстави припускати, що протографом мусив бути сербський список, у якому добре зберігся грецький оригінал. Із наших списків найкраще відбиває в собі сербський оригінал список Д. Він скрізь майже текстуально трапляє в текст Новаковича й тільки у наведеному місці відступає від нього й наближається до тексту В. Ягича (змістом, а не формою).

Тут природно буде поставити питання, якого-ж типу був протограф наших списків, коли ні Ягичів ні Новаковичів, кожен окремо, не покривають його цілком. Звісно, що маючи під рукою тільки два повних тексти, а решту лише у варіантах, трудно упевнено сказати, який був цей оригінал, але все-ж таки деякі дані можна було нагледіти, порівнюючи текст наших списків з текстом Новаковича і підведеними до нього варіантами. В різних місцях, де текст нашого списку Д найдалше відходить від тексту Новаковича, там він дуже близько підходить до його варіанту m; іноді це зближення сходиться дослівно. Так, на стор. 32 у Новаковича¹ маємо вираз „Римъ же на оп'кине дръжаше се“. У вар. m на місці „оп'кине“ стоїть „обштиною“. Такий вираз і у нашому списку (спис. Д, с. 44). У Новаковича² маємо: „прѣдъ іединѣми Александрѣ постави“; у варіанті m— „двѣма стома“; те саме і в сп. Д (12 зв.)— „двѣма стома“. У Нов. ³: „воискамъ рече рвати градъ крѣпко“; у вар. m: „вои Егун'ть около огради и крепко рвати рече“. Вирази— „около огради“, яких не знаходимо у тексті Новаковича, передано, як у вар. m; у нашому списку так: „ѡколо ѡгради“ (69). У Новаков.⁴: „въ великоу немощь въпадѣ“; у вар. m: „въ лоун'ноу немощь въпадаеть“. У сп. Д (56 зв.): „въ лоун'жа немщъ въпадѣ“. У Новаковича⁵: „воисцѣ оружати се повеле“; у вар. m це місце передається далеко повніше: „воисце направити се безъ оружіа и съ собою хрѣте и парьдоусѣ повести рече“. Друга половина цієї фрази, якої зовсім нема у Новаковича,

¹ Приповетка о Александрѣ... У Београду, 1878 (Гласник Српског ученог друштва, кн. IX). ² Ibid., с. 11; ³ Ibid., с. 50; ⁴ Ibid., с. 38; ⁵ Ibid., с. 93;

передається у сп. Д (126) так: „ѡ съ собож хорты ѡ пордѣсы повести повелѣ“.

Подані приклади показують, що протограф нашого списка Д дуже близько підходить до вар. m виданого в Гласнику Новаковичевого тексту Александрії. Не можна сказати, що вар. m був дійсно протограф, а лише найближчий до нього, бо деякі місця списка Д багацько щільніш наближаються до первісного сербського перекладу з грецької мови. Наприклад, у Новаковича¹ маємо скорочене місце: „іємоуже рози до облакъ“; вар. m передає це місце багацько ширше: „іємоуже рози до облакъ отъ юга на северь досежоуть“; у спискові Д (47) це місце передається ось як: „Ѣмоу рози ѣго до нѣсе ѡ на ѡнѣръ доса-закца“. Бачимо, що наш список задержав навіть грецизм *ѡнѣръ* (*ἀήρ*),— цього не знаходимо ні у повнім тексті Новаковича, ні у його варіанті: в першім знаходимо переклад слов'янським терміном, а у другім виrozumований вислів—„северь“. Наведені спостереження дозволяють сказати, що протограф списка Д був дуже близький до першого сербського перекладу повісти; з відомих нам сербських списків найближче підходить до нашого протографа той, з якого Новакович підвів варіант до свого тексту під літерою m² (рукопис Михановића з народн. бібліотеки в Білграді).

IV.

Спинимось тепер на тих елементах у списках, із яких позначаються хоч у формі розріжнених натяків на можливі напрями й дороги, якими могла зайти ця повість на Україну, а також які прикмети спільности можна доглянути між первісними перекладами та дальшими списками, що помножувались на півночі та в межах України. Найстарший список маємо з першої половини XVI ст. Це буде список Д. Вище зазначено вже, що цей список має прикмети ефіміївського правосису з волоськими прикметами. Тут додамо детальнішу характеристику цього списка, спиняючись тільки-но на тих його прикметах, які дають хоч невеликий матеріал для поставленого ось зараз питання. Списка Д писано, видимо, дуже уважно; у ньому заховується сила виразів сербської мови, а загалом кажучи, в цілому тут додержано старослов'янську мову. Одначе, при такому характері списка, пильніший розгляд дає привід здогадуватися, що або його писав Українець, або списувано з українського оригіналу. Тут ми натикаємось на велику кількість українських виразів і зворотів. Подамо їх усі, які вдалося спостерегти. На картці 17 зв. маємо: „Филипъ подивиса наглое на неуком кони ѡтрока потеченіе (= Филипъ почудивсь се на неукомъ коню отрока потечению); за кінцем § 20, відповідно до Новаковичевого тексту, додано таку фразу (к. 34): како такови сръдити сѣ ѡ ѡмжнѣ“; на картці 49 зв.: съ всакож потребож ѡ оурадож ѡ (= съ всакою потребою); на картці 53 зв.: позирающим на ню; на картці 54 зв.: поробленіе (= пороботаніе); привѣмогаго ѡктора (= прѣмогаго Іек'тора); на картці 63: въ ѡдежи (= въ одежи); на картці 76: прицали ѣсмо; на картці 95: жаден (= дтльжьнь); на картці 94: ѡ западнѣй странѣ (ном. pl.); на картці 107: про межѣ

¹ Ibid., с. 34.

² Гласник серпског ученог друштва, кн. IX, 1878.

ѣми (= мею нихъ); на к. 109: з мора; на к. 113 зв.: праѣца (= праотца); на картці 115: до горы високоы вѣми (= горы високіе зъло); на к. 123: не мешкѧ (= не крьсма); на к. 125: оутѣкаше (= оутецаше); на к. 143: мощно Ѹдари (= мошно потни); на к. 145: потырь = (потирь); на к. 129: жалѸю (= жалити мно). Дуже часто вирази „али“ (серб.), „зъло“ (слов.) перекладаються—„але“, „вѣми“. Часто „Алеѡандр“ замість „Алеѡандр“.

Наведений словесний матеріал такого характеру, що свідчить нам про дуже ретельне ставлення переписувача до свого оригіналу. Всі подані вирази і звороти проскакують у таких випадках, коли вони не далеко відходять від оригіналу, коли вухо переписувача не схоплювало різниці між рідним словом і тим, що стояло в тексті¹. Одначе упевнено сказати, що цього списка переписував Українець, за таких даних не можна. Поруч із чистими українізмами є й такі форми, що показують і на вимову московську. Так, подібуються хоч і рідко, такі форми: коупковъ (145) = потирь; портише (98 зв.) = крьзно; а іноді „порфирише; не прочли-бы (106) = не прочтуть, тощо. Отож при таких вигляді списка Д може бути дві гадки: або перед українським списувачем лежав оригінал з прикметами московської мови, або, навпаки, перед списувачем на Московщині лежав оригінал український.

Тут ми перервемо розмову про список Д і звернемось до списків пізніших, щоб прослідити одну з двох цих можливостей. Списки Л, Я, Я₁, як це показано вище, цілком належать списувачам Московської Руси. Час їх написання припадає на кінець XVII і XVIII ст. Поруч із характерними москвофільськими рисами знаходимо в цих списках велику кількість українізмів і навіть антиукраїнізмів.

Залишаючи надалі розгляд оцих українських прикмет, спинимось на деяких подробицях історії списка Я. В кінці списка цієї повісти, на к. 50 зв. є такий запис: „Вывесъ сию книгѸ из Греци Иваѧ Семѣѧѣ сѣѧъ Пересвѣтовъ, а с ѡзначеннѡи вывезеннѡи книги списывѧ на тетрати Иванъ Ивановъ сѣѧъ Валяевъ. Сия книга сѡвѣршена 1753 гѡа, мѣа декабря въ 15 день“.

Названий в цьому запису Пересветов прибув на Московщину десь коло 1537 року². До того часу цей „авантюрист-кондотьєр“ служив у війську трьом королям: польському, угорському та чеському³. У своїх творах сам Пересветов згадує, що він бував і в молдавського воеводи Петра († 1541). З наведеного запису виходить, що він був і в Греції, звідки й вивіз повість Александрію. Варто зауважити, що починаючи ще з Карамзіна, вчені ставляться з підозрою до деяких фактів, про які розповідає цей авантюрист. Так, Ключевський приймає тільки те, що він був на службі у трьох королів і замовчує перебування у молдавського воеводи. Можна також сказати, що на-вряд чи міг він бути у Греції. Тут просто хотілось людині похвалитися своєю бувалістю, і крім того, надати більше уваги й цікавості

¹ В „Матеріялахъ для Словаря Древне-Русского языка по письменнымъ памятникамъ И. И. Срезневскаго“ більшість наведених виразів залічено до „древне-русского языка“, але характерно, що всі взято з західньо-руських (тобто—литовських) грамот, або-ж зі списків Несторового літопису.

² К. Ключевскій, „Курсъ русской исторіи“, ч. II, с. 228.

³ Ibidem.

до привезеної повісти. Остання тенденція була дуже популярна за старих часів між „почитателями книжного читенія“. Що до молдавського воеводи, то тут є підстави думати, що Пересветов добре його знав, коли навіть присвятив йому цілий твір. Отже, коли ми припустимо, що Пересветов був у Молдавії, то звідти, найпевніше, він міг вивести повість про Олександра Македонського сербської редакції.

Що Пересветов добре був знайомий з цією повістю, показує те, що деякими елементами вона відбилася на його пізніших творах. Він, наприклад, радить цареві московському завести щити і назву добирає — „гусарські“, або „Макидонскаго образца“¹. Допускаючи, таким чином, перебування Пересветова у Молдавії на початку XVI ст. і те, що він міг дійсно добути собі список повісти, перейдемо до розгляду самого списку, який тут означено літ. Я. Список цей писано р. 1753, цебто від того часу, як його протограф привезено на Московщину, минуло 216 років. Час, як бачимо, досить великий. Вище вже згадувалося, що ця повість була дуже популярна, і до нас дійшло надзвичайно багато списків. Отже її вельми часто переписувано. В даному разі цілком можливо пропускати, що між списком Пересветова і Валяївською копією з нього мусила бути чимала кількість посередніх кілець на протязі такого довгого часу. Розуміється, що переписувавши кільканадцять раз, характерні риси первісного протографа мусили згладитись, і списки XVIII ст. вже набрали чисто московського характеру і в письмі і в мові — це ми й бачимо при огляді нашого списку Я (див. вище). Одначе, не зважаючи на такі обставини, у списку Я задержались у невеликій кількості українізмів. Маємо на картці 3: приехавъ; вильного коня (5); розослати (16 зв.); то завсе с женами, не зтекаша (33 зв.); утѣки = побѣгъ (35); подарова (41 зв.); стягове (46); тилорози (48 зв.) = тѣлорозѣ, тощо. Виходить, що ні довгий час, ні перебування списків виключно на півночі, в Московщині, не змогли усунути цілком українських елементів мови. Значить, у протографі їх мусило бути багацько більше.

Як визначилося на розгляді початку епізода про прибуття Олександра до Рахманів, список Я походить з того-ж таки джерела, що й список Д. Зміст повісти він передає відповідно до Новаковичевого тексту, тільки в середині має вставку з другої редакції псевдокалістенівської Александрії (за Істрином) хронографічного типу². Вставка йде після епізоду про озеро з живою водою (Новакович відділ II, § 30). Вставка ця містить у собі оповідання про мідну землю та про Горгонію й зв'язані з нею епізоди³.

Вставки є і в списках Я₁ і Я₂, тільки в скороченому вигляді, особливо Я₂. За вставками знов починається відповідно до тексту Новаковича й провадиться до кінця.

V.

Вернемося до списку Д. Уже зазначено, що він зберіг у собі характерні риси ефіміївського правопису з деякою домішкою волоських прикмет. Зважаючи тепер на історію списку Я, можна докладніше спинитись на цих прикметах. Запис Пересветова показує нам, що

¹ Ю. Яворскій, „Къ вопросу объ Ивашкѣ Пересвѣтовѣ“..., с. 26 (відбиток із „Чтеній в Историч. О-вѣ Нестора-лѣтописца“, кн. XX, вип. 3).

² В. Истринъ: „Александрія русскихъ хронографовъ“, 1894.

³ Див.: Чтенія в Общ. Ист. и Др. Росс., 1894, кн. I, с. 230, і кн. II, с. 233.

принаймні на початку XVI ст., а може й наприкінці XV¹ існував переклад сербської Александрії на мову східної групи Слов'ян; він мав елементи української мови. Цей переклад був у вжитку на Волощині, а можливо що й на Україні. Один із списків того перекладу вивіз коло тридцятих років XVI століття Івашко Пересветов на Московщину, де того списку могли багато разів переписувати разом із записом самого Пересветова. Один з таких списків із першої половини XVIII ст. буде список Валяєва. У цьому пізнішому списку характерних прикмет протографа збереглось дуже мало. Багацько більше задержалось цих прикмет у найстаршому списку Д, як у мові, так особливо в правописові.

До цієї пори розмова велась тільки про списки Д, Я, Я₁ та Я₂, і зовсім не згадувано списку Л. Цей список іще досконаліше дає поняття про характер протографа, ніж Д і Я. Кажучи так, треба зазначити, що список Л—кінця XVII ст.; характер письма (московського типу), а також і мова показують, що він виник на півночі (такі вирази: молвите, вижю, аравицких, нетелито, ничево, одва, подле, пока, сыщу і т. д.). Але перше, ніж зйти на північ, протограф списку Л мусив бути в межах України. Розглядаючи ближче, легко помітити численну кількість українських слів і зворотів. Подамо декілька найбільш характерних: маешъ (37) першю (41 зв.), мешкають (58), потреба (69 зв.), на ратюнок (102 зв.), розмаитые (109 зв.), ланцугами (107 зв.) і т. д. Тут скрізь ужито слово „гетман“ для назви прибічників Олександра.

Особливої уваги варті тут антиукраїнізми, які наочно показують, що обробку dokonано з українського списку на московську мову, а не навпаки. Такі, напр., вирази: „поднесены пехотою на весь свѣтъ (49); відповідно до змісту тут повинно бути—„пихою“, але для Москвина незрозумілим був цей термін, і він його замінив зрозумілим для нього співзвучним словом. Далі: „со всею силою и мѡю царства инъдейскаго“; вираз—„мочю“ в попсоване українське—„міць“. На сторінці 35 зв. знаходимо таке місце: „такю слышню игръ“; відповідно до змісту тут повинно було бути або „сличню“, або певніше „слушню“. Такі попсовання можливі тільки з боку такої людини, яка не гаразд розуміла мову того оригінала, що з нього списувала.

З того-ж таки українізованого перекладу пішла й решта наших списків. Щоб унаочнити цей зв'язок між ними, прилучимо тут і списки А, Б, С та Т, У, Х. Розглядаючи списки А, Б, С, Д, Л, У, Х устанавлюємо деякі спільні риси для них усіх. Варто уваги те, що сербські списки не мають заголовків і поділу на „глави“. Списки східної групи слов'янства мають у собі і те і друге. До того-ж подібуються списки, в яких увесь текст поділено на розділи, і кожний з них має оглав. Кількість розділів і формулювання оглавів у різних списків одмінне. З наших списків (Д, Т, У, Х, Л) можна добачити, що такий поділ на розділи почав заводитись уже з найперших списків. У списках Т, У, Х таких розділів 20, а в найстаршому сп. Д

¹ Це почасти підходить до висновку акад. В. Істрина („Александрія рускихъ хронографовъ“), який на розгляді другої редакції хронографічної Александрії добачив, що сербська редакція почала бути відомою у східних Слов'ян тільки з XV ст. (див. Чтенія в Общ. Истр. и Др. Росс., 1894, кн. I, с. 250).

таких розділів 23¹; до того-ж біля кожного розділу є кіноварний оглав. Деякі з тих оглавів містять у собі ніби синтез дальшого викладу, а деякі просто виглядають як початок тексту. У спискові Л уже всю повість поділено на 40 розділів. Перших 8 розділів ідуть поруч зі списком Д, а далі розходяться. Вже цей однаковий поділ на розділи з початку показує на деяку близькість списків Д, Т, У, Х та Л. Коли розглянути окремі місця списків Д, Л, то легко зауважити, що обидва вони мають спільне джерело. Та спільність простягається і на списки А, Б, С.

Порівнення проведемо для всіх означених списків, зазначивши наперед, що виставлена тут ця характерна риса виявляється там виразніш, де ми маємо незначні розширення у наших списках, супроти сербського тексту. Так, у § 1 розділу третього Новаковичевого тексту² лист Пора кінчається так: „не кь томоу мнѣ въ Македоніи оукрити се имаши“. Так само передається і у сп. Д, але за цим ще добавлено: нж вса вселеннаа оукрити тебе не может“ (127 зв). Ця добавка єсть і у сп. Л, тільки ще більше її розширено: „не может тя вѣ свѣ укрити предо мною, хотяб еси в матернюю утробу влез и тамо не можеш укритися предо мною и тамо тебя сыщу“ (116). Таку саме добавку, але перероблену на свій лад, знаходимо й у списках А, Б, С. Списки А, С—передають так: „хотѣа бѣи і у матернюю утробѣ влѣзъ, отколѣ еси вѣшелъ, и там та знадѣ“³. Список Б має скорочення: „хотѣа бѣ еси і у матернюю утробѣ влѣз, то ѣ там та надѣ“⁴. (В списках Т, У, Х це місце випущено). Наведену розширену вставку в § 1 розділу третього здибаємо і в § 20 розділу першого. Тут у Новаковича³ сказано тільки: „и вртѣти се имаши прѣдъ мною ѣко строугла“; так передається і в спискові Д; у списках Л, А, Б, С це місце вже розширене, і майже дослівно передається фраза про „матернюю утробу“, яку вже наведено вище. У сп. Л: „а какъ струшка вертится, такъ ты бѣдеш передо мною вертетися; не можеш передо мною нигдѣ укритися, хотябъ еси во утробѣ материну влезъ и там ты надѣ“; списки-ж А, Б, С зазначають, що як стружка „вертиса, такъ ты бѣдешъ передо мною вертетиса, ѣ не можешъ передо мною оукритѣса во утробѣ матерней и там тебе знайдѣ“. Перші подані приклади показують, що всі наші списки мають спільне джерело. Останні приклади вже чимало відходять від сп. Д і тим визначають, що той список, який ліг в основу списків А, Б, С, Л, пішовши від первісного протографа, чимало дев'чім відрізнявся від сп. Д.

Щоб виразніше зміцнити виставлене твердження, подамо ще декілька прикладів. Сербський текст, а за ним і сп. Д (звісно, не текстуально), у § 5 розділу другого⁴ передає про те, як Олександр, підбадьоривши своє військо, йде на Персів: „И тако брьзо поіаз'див'ше, копіа оуломише, паки же соузоубъ мьчеви оудрише се“. Відповідно

¹ Минулого 1927 р. в т. СXLVI Зап. Наук. Т-ва у Львові М. Возняк подав відомості (Місц., сс. 215—218) за „Староводолазьку (на Харківщині) Олександрію 1753 р.“; вона поділена на 34 глави, і кожна глава має коло себе наголовок. Рукопис перешоується в бібліотеці Красинських у Варшаві під № 3517.

² Приповетка..., с. 94.

³ Ibid., с. 25.

⁴ Ibid., с. 56.

до цього місця у списках А, Б, С, Л маємо розширення характеру зворотів „Слова о полку Игоревъ“.

Сп. Л. (83 зв.)

... попереґ широкоґ поля поѣхал и со всѣх сторон ударити велел в трѸбы ратныя, и сехалосѧ воґско на воґско и ударилися и стала сѣча великая, зброґны с трѣскуґскїи виґскѣ, человеческїи крикѣ, щитом скитание, копием ломание, стрелы свѣ затемнили.

Сп. С (76)

... в переґх широкого поля поѣхаль и трубамаґ ратнїмаґ зо всѣх сторонѣ оударити казалѣ, в бѸбни ратнїе и великїе, в сѸрми и піщали мѸсїкїкїе. Тогда зїхалосѧ воґско на воґско и вдарилосѧ, стала сѣча великаҧ, сбрґнїй трѣскѣ, конскїй віскѣ, члґвеческїй крїкѣ, щїтомѣ скїтанїе и копїҧмаґ великое ломанїе; біло стрѣлі пѸстили, (А) ажѣ свѣтъ затемнїлѣ.

По цїй вставці, чи краще сказати розширенню, насамперед бачимо, що віднесені сюди списки мають у своїй основі спільний для них усіх список, що цей їх протограф уже багато чим відрізнявся від того списку, на якому ґрунтується список Д. Крім того, поповане слово „скїтанїе“ у списках А, Б, С показує, що вони дальше відходять від основного джерела, ніж сп. Л. На це показують і інші місця сп. А, Б, С. Наприклад, у епізоді про те, як Олександр зачинив погані народи за горами „сѣвера“¹, кількїсть народів і самі назви рїзняються по всіх списках. Найближче до сербського тексту, звісно, стоїть сп. Д. Решта списків багато розходяться. Список Л. нічого лишнього не додає проти списку Д. За те списки А, Б, С і Т додають мотив, через що ці народи бояться вийти зза тих гір. У списку С (а, значить, і А) сказано, що на воротах Олександр поставив „башти“, а на них положив труби і „годїнки“; як вітер з півночі повіє, то труби гудуть, і через те народи бояться вийти. Список Б вже без деталів передає: просто говориться, що Олександр „поприправлїл“ труби і т. д., вже про „башти“ і „годїнки“ не згадується. Так само й в списках Т, У, Х, говориться: „казавь ихъ мѸдре поприправляти на повѣтрю, отколь вѣтер повѣнетѣ, трубы саҧ там шбертають вѣтром и трѸбають днї и ночь“.

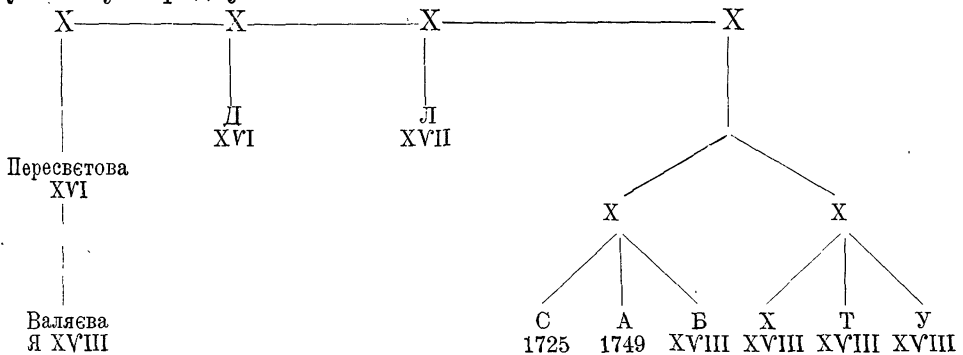
Таке саме віддалення його для всіх списків, нагадує й пояснення до слова „макарїа“²; у списку Д передається відповідно до сербського тексту: „Макарї бѸ по срьбськомѸ языкѸ блґжени наричґса; а у списках А, Б, С вже це місце зіповане (у Л і Т. пропущено) і передається так: „макарїане перским ѧзикомѣ зовѸтсѧ блажеґнїи (Б, 108 зв.). Такі риси наших списків показують, що між загальним протографом для списків Л, А, С, Т, У, Х і самими списками А, Б, С та Т, У, Х повинно було бути досить посередніх кілець, з якими мусила відбуватись певна дифузія між Московщиною та Україною: українські списки могли попадати на північ, запозичати там московські

¹ Приповетка..., с. 110.

² Ibid. с. 88.

елементи і з ними знов повертати на Україну. На таку можливість показують русизми, як от: зной (Б, 43), кубок (Б, 44), сапаги (Б, 56 зв.), покаmist (Б, 57 зв.), не велено (Б, 58), шп̑а (А, С, 107), не смотри (А, С—108), чолон (С, 105), тотчас (Б, 80 зв.), подле (С, 116). Що до прикарпатської обробки, то тут русизмів не знаходимо; навіть оце „ДѢЛА“ український редактор передає двома написами: то „ДИЛА“, то „ДѢЛА“ (див. Словник Грінченка, т. I, с. 391).

Графічно можна подати це генеалогічне дерево розібраних списків у такому порядку:

Що до останньої групи українських списків (списки Х, Т, У), то особливо варто відзначити їх характерні риси. Безперечно, вони походять з того-ж таки джерела, що й списки А, Б, С, але вони мали своє осібне життя. В них задержались, як це досліджує д-р Ів. Панькевич¹ у списку Т, ті елементи правопису, „що нагадують молдавсько-болгарський спосіб писати XV—XVII ст.“. Про такі елементи вже згадувано зі списку Д. Там їх велика кількість, бо список цей досить старий; але особливо це заслуговує на увагу в списках XVIII ст. Мова у цих списках (Х, Т, У) зовсім українізована, але не позбавлена великої кількості полонізмів,—це показує просто на певну мову того часу в інтелігентських колах українського громадянства, особливо у західніх частинах. Як елемент, що цілком локалізує місце оброблення цієї редакції, є мадяризми². Вони цілком зв'язують цю редакцію з Прикарпаттям, хоча в ній є й такі мовні елементи, що показують на попередній зв'язок зі східньо-українськими говорами³.

VI.

Переходимо до розгляду тих списків, що залічено до чисто українських. Таких повних списків маємо чотири: А, Б, С, Т. Ураховані тут уривки не дають нічого вартісного для вивчення тексту. Список Т репрезентує всю прикарпатську групу. Спочатку говоритимем про три списки А, Б, С. Вони дуже близько стоять між собою. Особливо це треба сказати про списки А, С. Перше враження—список А точна копія зі списку С. На протязі всього тексту список А скрізь майже дослівно сходиться з списком С. Дати на обох списках (на сп. С—1725 р., а на сп. А—1740 р.) ніби підтримують це перше враження. Розміром ці списки також однакові; іноді сходяться навіть і сторінки. Одначе ближчий розгляд викриває чималі відміни. Як бачимо, час

¹ Наук. збірник Т-ва „Просвіта“ в Ужгороді, 1922 р., ст. II.

² Ibid., 23. ³ Ibid., 21.

написання різниться на 15 років; одначе характер письма у списку С такий, що супроти списку А його треба віднести далеко в давніші часи. Тут ще задержалось багато таких рис, про які згадувалося при огляді сп. Д. Багато випадків маємо вживання глухих на сербський лад із деякими прикметами болгаро-молдавського письма, про які згадує і д-р Панькевич при описі списка Т. У списку А всього цього вже не бачимо; всі глухі замінено виключно знаками повної артикуляції; характер письма—дрібний півустав друкованого штибу, який часто-густо переходить у скоропис. Крім того в багатьох місцях, де у сп. С бачимо попсовання, список А дає правильні вирази. Але найяскравіше свідчить про те, що сп. А не є копія зі сп. С, один епізод, який знаходимо у сп. А і якого нема у С. Це буде „Сказаніє ѿ песы^х головах“ (= сп. Б: Сказаніє ѿ песы^х головахъ). Оцей пропуск у С й присутність у А епізода про песиголовців показує, що сп. А списувано не безпосередньо зі сп. С, а з якогось посереднього третього. Раз списки А і С майже дослівно сходяться між собою, то це насамперед свідчить, що списування робилось дуже уважно, а подруге й те, що загальний протограф цих списків був такого саме характеру, як і сп. С.

Що до списка Б, то треба сказати, що він дуже наближається до списка С своїм викладом, але разом з тим він не є список з якогонебудь із названих вище списків. Тут насамперед розташування на відділі не зміщується з таким-же поділом сп. С. Через те і оглави не всі приходяться на тих місцях, де у сп. С; не всіх їх формульовано так, як і в названих списках А. С. Наприклад, у сп. С маємо такий оглав: „Повѣсть албо исторія ѿ црѣ Дарію перскомъ“; у сп. Б: „Сказаніє ѿ црѣ Дарріѣ перскомъ“. Здибавмо у сп. С і попсований оглав, а у Б він виглядає відповідно до самого епізоду. Таку різницю знаходимо в § 22 розділу першого¹, де говориться про похід Олександра на Атени чи, як названо у тексті повісті—Антина, (у сп. Т—великій Аньтинь). Список С має перетлумачений оглав: „Сказаніє ѿ Гардѣ Антиѿхія мѣстѣ“; одначе в тексті говориться про Антину. Сп. Б має справніший текст; тут читаємо: „Сказаніє ѿ Антиѿ градѣ“. Очевидно, що сп. Б не міг користуватись сп. С, якщо він передав оглав ретельно, а у сп. С цей заголовок перетлумачений.

Подібуються й такі місця, де виразно видно, що кожний з наших списків користався осібно якимсь протографом, вирозуміваючи його по своєму. У § 16 розділу першого, де говориться, між іншим, і про смерть Пилипа, маємо таке місце, Пилип, перед самою смертю, поблагословивши Олександра, звертається до своєї душі з такими словами:² „походи и ты, доуше, съ нечѣстивими въ адъ“ (так і у варіантах до тексту В. Ягича. Так передає це місце і сп. Д. У дальшому житті списків це місце починає прибирати іншої форми. Текст сп. Л передає показане місце так: „а ты, дѣше моа, пойди с чистыми дѣлы, идеже имаши перебувати во вѣки“. В такій приблизно формі, тільки трохи попсований, передає і сп. Б: „и ти, дѣше моа, пойди з честію и з дѣми, гдѣ маешъ пребивати во вѣки“. Попсованість цього місця у сп. С (а значить і в А) вже другого порядку і нічим не нагадує текста Б; тут маємо: „а гди дѣша моа пойдешъ тѣми дѣли, гдѣ ма:

¹ Приповетка..., с. 26. ² Ibid., с. 19.

жіты вѣ вѣкъ свой“. Легко зауважити, що це попсоване місце сп. Б ще дечим зближається зі сп. Л, але перерібка списку С ніяк не могла-б дати того, що бачимо у сп. Б.

Для характеристики наближення списку Б до сп. Л і віддалення від списку С буде місце в § 18 розділу першого¹, де говориться, що послі Дарія, вступивши в палату Олександра, побачили, що „вѣнць на главе його бе отъ амѣфіра (вар.: самфіра) камена и отъ великаго бисера съ мірсіловемъ сыплетанъ листіємъ“. Сп. Л передає це місце коротко: „а на главѣ его кучма о^т чистаго злата“, Ту-ж саму „кучму“ замість „венць“ знаходимо і у сп. Б; тільки тут це місце далеко докладніше викладене, ще з такими подробицями, яких нема у сп. Л., а які (в иншій, звісно, формі) знаходимо у сп. С.

Список С (29 зв.)

Список Б (20 зв.)

на главѣеговеликаа корона ѿ злата а на головѣ его кучма ѿ чистаго
чиста ѿ ѿ камена сапфірова ѿ злата ѿ камена андрѣска з вели-
велика женчѸга, венец на главѣ кимъ посухомъ в руках его дер-
ѣго быя ѿ камена андраза з вели- жачимъ.
кімъ бисеромъ, а золотій посѸхъ
в рѸках его.

Із цього можна зауважити, що сп. Б відбиває в собі щось середнє між списками Л і С. Можна було-б припустити на підставі поданих прикладів, що Л і Б походять із одного джерела, особіно від списків А, С. Однак є ознаки того, що списки А, Б, С мають у своїй основі якийсь спільний протограф, що близько стояв до протографу сп. Л. На таку думку наводить місце із § 3 розділу першого². Тут розповідається, як Нектонав, довідавшись через ворожіння про можливість невдачі в боротьбі з ворогами, „брадоу си и главу остроугавъ“ і втік до Македонії, де „сѣдъ вѣ іединемъ мѣстѣ скров'нѣ, врача себе оуказоваше быти“.

Характерна риса для українського списувача є в тім, що він примушує Нектонава голити не тільки голову і бороду, але й „оусъ“ (сп. С). Передається це місце так: „головѸ и бородѸ, (и оусъ) собѣ поголѣвъ“ і пішов „яко нѣкоторій пѸстелнікъ“. Цей останній вираз знаходимо у всіх трьох списках—А, Б, С. У всіх инших розглянутих списках цього виразу нема, як і у сербських текстах. Отож, коли вираз—„яко нѣкоторій пѸстелнікъ“—є тільки у трьох списках і до того-ж в однаковому вигляді, то доводиться припустити, що ці списки походять з одного джерела і що той вираз уже був у тому спискові, який ліг у їх основу (в прикарпатських списках картки з цим місцем затрачено).

Такі спостереження приводять до висновку, що списки А, Б, С користувались поодинокі з одного оригіналу; списки А, С передають цей оригінал ретельніше, а Б багацько свободніше. Що до окремих списків, то варто зауважити про сп. С. У ньому часто здибаються такі вирази: „ці много“, „ци видаль“, „ци видѣли“, „а ци“. У сп. Б подибуються часто такі вирази: „Ѹ суль, докѸль“. Оце „ци“ дуже ясно розсипано по всьому списку Т. Цими елементами він рідниться

¹ Приповетка..., с. 21. ² Ibid., с. 5.

зі списком С. Так само й щодо полонізмів—вони однаково розсіпані у С, як і в Т; у сп. Б їх багацько менше. Наведені характерні вирази говорять про західне походження, як списка С, так і сп. Т, а сп. Б міг виникнути десь у північній частині наддніпрянської України. Список А характерних ознак мови майже не має.

VII.

Переходимо до розгляду змісту українських списків. До характерних ознак їх належать скорочування тексту, вставки, переіменування мотивів, перестановки. Через те, що всі оті риси здебільшого однакові у всіх списках, треба допустити, що вони вже були у тому списку, який став за протографа для наших списків. Зазначені одміни такі великі, що надають обробці цілком осібної редакції. Прикарпатські списки тут мають пріоритет подвійної обробки. Маючи загалом ті самі скорочення, що й у списках А, Б, С, вони в них ідуть іще далі.

Початок повісти в українських списках зберігся вповні тільки в сп. С, а почасті у сп. Х. За початок з С згадувано при описові списка С¹, а за початок у сп. Х—при його огляді² та при огляді дефектного списка У³. Тут подано дальший вступ зі списка С, де говориться про „доброчинності“ Олександра: „Так са стало й тимъ обычаемъ йжъ в то чѣ бѣ нѣкто именемъ іеремѣ прѣркъ іерусалимскій обладалъ всѣмъ восточними сторонами. В то же чѣ перскій цѣрь Дарій цѣрствова в Персіи; а йндію великою йже по якіано на востоцѣ земля лежить ѿ едема, цѣрь цѣрствова Поръ Индійскій. А Єгипто ѿбладалъ в то чѣ нѣкоторій Нектонавъ цѣрь волхв и чернокнѣством хітрець былъ и всѣми сторонами йндійскими ѿбладалъ. А Єліни бѣдѣчы греки ѿбладалъ царъ Филипъ Македонскими сторонами. И гависа ѿ жені єго снѣ йменѣ Александръ, по греческѣмъ гзѣкъ мѣжъ выбрачній й красенъ велмъ, в бытвахъ щасливъ, пісма полно, сѣдѣ справедливій, рѣка податлива, к людемъ милостивъ; промисломъ бѣжимъ всѣ подсолнечной зѣмлы царѣ назвайса, иже не могучи ѿ немъ сказати ани выпісати“.

Це дає нам зрозуміти характер скорочування. Вже не бачимо сім стовпів, семитисячне стояніє, а просто починається з Єремії. Такі скорочення зустрічаємо на протязі всієї повісти. Нема потреби перерахувати всі дрібні скорочення, які власне не вносять великих відмін у зміст. Спинимось тільки на значніших. Що до дрібних скорочень, то можна сказати, що вони направлені на те, щоб викинути зайві подробиці, яких дуже багато в старших текстах. Так, наприклад, при перерахуванні царських вбрань у повісти дуже детально зазначаються всякі дрібниці. В таких місцях наш автор бере тільки основне.

Переходимо до розгляду скорочувань. Їх ми знаходимо в великій кількості, і вони визначаються пропуском окремих фраз і цілих епізодів та параграфів. Так, у тексті Новаковича⁴ сказано, що коли Олександр вродився, то він заплакав і промовив: „ въ м-^{но} лѣто

¹ Україн.-руск. архив, т. I. 1906. ² Зап. Наук. Т-ва у Львові, т. X. Misc. сс. 7—14. ³ Ibid., т. XXXVII, с. 80. ⁴ Приповетка..., с. 8.

паки възраштоу се тебѣ мати“. Цю подробицю у наших списках пропущено. Очевидно, авторові здалось не досить ймовірним, щоб новонароджене могло говорити. В епізоді про їзду¹ Олександра вперше на вологлавому коні Пилип, стоячи на ганку, дивується і багато міркує про будучину Олександра. Міркування Пилипове пропущене, а разом із ним випущено й відому фразу: „градъ же създа тоу и нарече име іемоу Драмъ, по сръбскомъ іезыку Потечиште“.

В § 23² випущено кінець, де говориться про те, як Олександр забороняє своїм прибічникам будувати городи, щоб не розпоршувати війська на гарнізони. Тут почасти можна добачувати ту саму тенденцію редактора недбайливо ставитись до того, що не має безпосереднього стосунку до головного героя повісти. Зазначена тенденція виступає виразно і в епізоді про прихід Олександра до Трої³. Початкове оповідання за причини зруйнування Трої пропущено, і відразу мовиться про самий прихід Олександра. До того-ж тільки зазначено, що йому принесено всякі дорожочінні речі, а перелічення цих речей і опис їх мітологічного значення випущено. Цей старовинний міт не подобався нашому редакторові, і він його скоротив до мінімуму. Випускаючи більшу частину цього епізоду, редактор проминув і те, як Олександр повернувся до Македонії. Через те виходить незручність, коли дальше говориться про набираання жінок для війська⁴. Цей епізод також має нахил скорочуватись, але в сп. Б бачимо його майже цілого. Навіть сказано, що над жінками поставлено „мужа мудра Тирѣха“, а над усіма вже начальником Птолемея. У сп. А, С, Т цей епізод цілком пропущено. Видимо, українським списувачам здавалось не зручним приписувати Олександрові такий аморальний учинок, як заведення торгу живим тілом у македонському війську. Навпаки, ми бачимо, що автор навіть змінює своєму зміст тексту, щоб тільки показати Олександра в найкращому світі. Це помітно на оповіданні⁵ „Ѡ мастридонскїѣ жена“... Цариця їх, щоб змилосердити Олександра, посилає „многочѣннїе дары“ і „дѣвиць ѣ прѣкрасныхъ на потрѣбу тебе и властеломъ твоимъ“. Оповідуючи, Олександр каже, що „не подобаше вамъ женъ благообразныхъ къ нама посилати. Мы бо все моуже земельскїе побѣдихомъ, како отъ женъ побѣдити се хотѣхомъ?“ У наших списках замість мотива „непереможности“ виставлено мотив моральний. Тут сказано: „А вам не подобает краснїх дѣвиць присилѣ до нас, бо есмо вей жонатїи“. В сп. Т цю мораль умотивовано ось як: „А тоты дѣвицѣ вашѣ Ѡсилаю вам назадъ, бо га ихъ и мое войско не потребує, и не заходитъ сѧ при моемъ войскѣ грѣхъ блѣднїй, крем своихъ женъ и то подѣ Ѡбычай“. Бачимо, що в основному тексті виставлена причина чисто зовнішня, яка не характеризує внутрішнього обличчя моральної вдачі Олександра. Наш редактор своїм новим мотивом зразу окреслює Олександра, як людину цілком моральну в поглядах на жінку. З цієї, очевидно, причини випущено другу половину епізоду, де йде іронічна розмова між Олександром і Птолемеєм.

Деякі скорочення показують, що вони ще не відшліхувалися, а значить, зробив їх списувач того списку, який служив безпосереднім протографом для наших трьох списків. В епізоді про вхід Олександра до Єрусалиму знаходимо великі скорочення. При тому з

¹ Ibid. с. 14. ² Приповетка..., с. 37; ³ Ibid., с. 38; ⁴ Ibid., с. 42; ⁵ Ibid., с. 108.

розмови двох осіб скраєно промову одного (А-ра). Сказано так: „и рече Александр пророку: а мнѣ на помошника кѣа Саваоѳа часто споминай; силу перскую побѣдити маеш“. Ясно, що перша половина фрази належить пророкові з початку розмови, а друга через кілька рядків нижче. Наш редактор вложив, при скороченні, слова пророка в уста Олександра, але не перемінив дієслівних форм, і вийшло, що Олександр сам до себе промовляє (в сп. Т—це місце затрачено).

§ 16. Пропущено листа Олімпіяди і Аристотеля до Олександра і почато оповідання в цьому параграфові з епізода про передягання Македонян у перський одяг.

§ 27. (одділ 2). Випущено все про грецьких богів, а починається з того, як звертається Олександр до Іванта (епізод з Рахманами цілком випущено в сп. Т).

§ 2. (одділ 3) містить у собі епістолію Олександра до матери. В наших списках увесь параграф, заповнений цією епістолею, випущено. Пропуск цей знаходимо і в сп. Л, хоча у Д епістоля є вся (в сп. Т епістолії нема).

§ 3. (одділ 3). Другу частину промови Олександра до Македонян пропущено, і зразу йде, як він сам вирішує йти проти Пора.

§ 10. (одділ 3). Випущено аполог із „Варлаама й Іосафа“, хоча слова Кандавліуса: „на мнѣ сьврьши се дньсь злочестнаго нѣкогого чловѣка прит'че“,¹—є й у наших списках, але самої пришти вже нема.

§ 11 (одділ 3). Пропущено початок, де говориться про підготовлення до боротьби з Евагридом, а зразу починається про саму боротьбу і втечу Евагрида (в Т на тому місці затрачено картку, і залишився тільки кінець епізоду).

VIII.

Більші чи менші вставки у наших списках займають чимало місця. Такі вставки бувають двох характерів; або вставляються окремі епізоди, або основні епізоди повісти деталізуються й розширюються на основі інших епізодів тої-ж таки повісти, чи окремих фраз інших подібних творів, які, видимо, редактор добре знав і окремі вирази з них держав у пам'яті. В багатьох місцях повісти знаходимо войовничі виступи Олександра. І от як тільки наш редактор підходить до такого місця, то зараз основний текст розбавляє від себе окремими фразами, які нагадують подібні місця з військових повістів того часу.

Вище вже наводилось одне таке місце про „скітаніє“ щитів з § 5 (одділ 2). У § 6¹ Олександр іде в бій „люто и сердито“; бій же цей описується з такими самісінькими розширеннями, як наведено місце з § 5. Коли прийшли до Олександра „сходники“ обдивлялись війську, Олександр казав їх схопити і поставити на високому місці, війську казав шикуватись. Це шиккування у наших списках розказано далеко в більших деталях, як це ми бачимо у тексті Новаковича. Тут бачимо тільки, як „воисцѣ в'сои оружати се повелѣ, и на сьбоіеве сихъ оуредивъ“. А наш редактор додає, що Олександр наказав вишикуватись „военнымъ обичаемъ и велѣлъ въ разниє (С—ратніє) трѣби и в бѣнѣи вдарї і въ сѣрми мѣсикїєские в

¹ Приповетка..., с. 112.

розмаїтє голоси со всѣх сторон“. Початок розширювання в такому напрямку цього місця можна бачити ще з того списка, від якого пішов сп. Л; тут знаходимо на цьому місці таку фразу: „велел в трубы и в бубны ударити со всѣх сторон розмаїтими голоси“.

Такий нахил розмальовувати саме такими кольорами військові виступи у нашого редактора дуже великий. У тому-ж таки параграфі при описі бою знов перераховуються бубни, сурми та мусикійські струменти. Те саме стверджується і § 21 (одділ 2)². В епізоді про 6-ти руких народів говоритья, що Олександр прийшов у землю „л҃гов҃ю“, яку наповняли „Аспіди“ та „Коркодили“ та люди о 6-ти руках, „такъ лютіи звѣри, а велікіи и силніи, смѣло ко Александр҃у на бѣ пришли“. Олександр наказує ударити в „бубни ратные, в трубы и сурми (С—пищали) мусикійскіє“. Перелякані народи втікають у луги. Отаке внесення в кільканадцятьох місцях однакових подробиць для детальнішого освітлення окремого факту показує, що редактор вносив ці подробиці з пам'яті, а не з книжки. Тим більше, що у кожному місці те розширення не повторюється дослівно, а що-разу в іншому варіанті. Маємо й інші вставки, які приблизно мають такий самий характер, але є й такі, як побачимо далі, що цілком міняють кольорит і ситуацію в повісті, тим самим надаючи і особі редактора особливого характеру.

§ 16 (одділ 1)³. Помираючи, Пилип благословляє Олександра, мовлячи: руки всіх на тебе і твої на всіх. До цього в наших списках додається: „б҃ди благословє^н сїѣ^н мой, царь҃в҃чи со Алемпідодою матерію твоєю, а женою мою“. Це розширення є й у сп. Л. У спискові Т цей епізод передається з уськими подробицями і останнє звернення до Олександра розроблено так: „И ты, сын҃ мой Александрє, шан҃й матерь свою пристойне до смерти ея, май ея ъ себе какъ свою родителку в почтливости, если хочешъ на томъ свѣтѣ щаста себѣ мати и добрую форт҃н҃у“.

§ 20 (одділ 1)⁴ і § 1 (одділ 3)⁵—містять у собі фразу про матерню утробу, про яку вже згадувалося вище. Тут ізнов маємо додаток із пам'яті в відповідних місцях відомої редакторові фрази з невеличкими відмінами в тому чи іншому разі.

§ 23 (одділ 2)⁶. Говориться, що Антіох і Визант заснували городи на своє ім'я. У наших списках додано, що і Птоломей заснував Кілікію. У сп. Б, правда цього нема, але як Олександр дізнається про своїх прибічників, що вони заснували городи, то дізнається й про Птоломея, що він заснував Кілікію. Це показує, що й у першій частині сп. Б було про Птоломея, а значить і в протографі була ця добавка (у сп. Т епізод про заснування городів винесено аж на кінець повісті, до того-ж і зразу розказано і за Олександра і його прибічників—Антіоха, Византа, Птоломея і Філона. Птоломей засновує Птоломею, а не Кілікію.

§ 1 (одділ 2)⁷. В листі до єрусалимських громадян Олександр пише, що він уже підбив під свою руку „всоу западною страну“. В наших списках у цьому місці перераховуються майже всі місця поіменно, які тільки приборкав Олександр. До того-ж помітно плутанину. За показаною фразою говоритья ще, що прийняв Олександр

¹ Приповетка..., с. 56. ² Ibid., с. 80. ³ Ibid., с. 19; ⁴ Ibid., с. 25; ⁵ Ibid., с. 94; ⁶ Ibid., с. 46. ⁷ Ibid. с. 46;

дер „землю кумянскѣю“, а далі починається в множині; „пелагійскаго царя Ѹбили, селѸнскіи царі похидонѣ мирно къ намъ пришолѣ съ царствомъ своимъ і покориленѣ ми; інши цари окианские і сарацинские мирно к намъ дари принесли и вѸиска на помощь дали; а еше з божиею помощѸ и до Рима великого дойшол и з Тиромѣ поклонилися намъ“. (В сп. Т того нема).

§ 7 (одділ 2)¹. У Новаковича говориться, що у Вавилон увіходить одна річка Ефрат, і воду одводять з наказу Олександра. В наших списках чотири річки: сп. А, С—Филеонѣ, Геонѣ, Тигрѣ и Ефраеѣ; сп. Б—Фисонѣ, Геонѣ, Тигрѣ и Ефратѣ; сп. Л має тільки три—Фисонѣ, Тигрѣ, Ефратѣ; сп. Д йде поруч із текстом Новаковича. Оце побільшення числа річок внесено з § 27 цієї-ж таки повісти. Тут учитель Рахманієв розказує Олександрові, якою дорогою йому вибратися „въ вселіен'ноюю“: від раю тече чотири річки—Фисонѣ, Геонѣ, Тигрѣ, Ефратѣ²; тими річками й можна вибратися. Насамперед характерне тут те, що друга річка у наших списках названа так, як у Новаковичевому варіанті т—Геонѣ. Подруге те, що у своєму місці, § 27, четверта річка в сп. А, х С названа—Ефраеѣ. Така однаковість у написанні свідчить про залежність одного місця від другого. Крім того у наших списках воду загамовує Птоломей на полі „деири (Б—Динарейському, Л—Динари). В кінці § вже не „вънаць Сьнхоса вселіен'скаго царя“, а „вънець Конхоса (Б—Новходоноса) царя еврѣскаго. У Новаковича параграф кінчається, а в сп. Б, С ще додаються деталі: „тие дари АлександрѸ вдичние били и вавилоніанамъ мир и покѸ далѣ, і велѣ дан давѣ і вѸска прислатѣ, гдѣ ему потребно будѣ“. І у Вавилонѣ Александер мѣѣ змешкавши і вѸску давѣ ішпочинуѣ. А скарбу Дарієва много найшол і тоє все вѸску своєму раздѣлил; і у Вавилонѣ поставил царем мужа мудра і хитра Архаска (С—Афараѣа) (в сп. Т про річки нічого нема, цар зветься Манихенись).

§ 17 (одділ 2)³. За епізодом про Крися добавлено, що „цѣство лідонское дал мѸжѸ македонскому веможи (?) на йма ДіоскарѸ“. В кінцевому епізоді цього параграфу про жінок розширено й сказано, що жінки ці виступили з гори „грозно“ і „віскѣ“ пустили, а їх чоловіки почули й вибігли з гір і кинулись на Олександрове військо. Таких деталей нема у тексті Новаковича, а ні у В. Ягича. Розширення це зроблено за перших епізодів з § 20 того-ж таки відділу. Як тут, так і там сказано, що ті люди „косматие“, що на військо „грозно погладалы“. Щодо епізоду з § 20, то треба зауважити, що у наших списках він де-в-чим поплутаний. У Новаковича сказано, що на спробу посадили одну жінку, щоб побачити, що будуть робити ці дивні люди з нею. Один із них підійшов і почав її їсти. Його вдарили списом, і він „вереснув“; а на його крик збіглися інші. У наших списках це місце сплутане, і якось приплутані жінки дивних людей; що до них підійшли воїни і жінки „верескнули“, а їх вереск почули чоловіки. Так пішло запозичення й в § 17 того-ж таки відділу.

§ 23 (відділ 2). Олександр приходить до нагомудрих. Вони його питаються, чого йому від них треба. У наших списках, почи-

¹ Ibid., с. 58; ² Ibid., с. 89. ³ Ibid., с. 77.

наючи з Л, вставлено привітання: „многа лѣта великомꙋ црꙋ Александрꙋ, сꙋетного сего свѣта црꙋ“. Таке привітання находимо в § 26, що про зміст його говориться далі. Тут тільки сказано в Новаковичевому тексті: „Людіе же отока того поклоніше се їему“.

§ 26 (відділ 2). Початок із цього параграфу вже приведено вище коли мова мовилась про одне джерело для всіх списків—це опис красот раю перед приходом до Іванта. Прийшовши до Іванта, Олександр хоче піднести йому плодів землі своєї. Івант каже: „принеси“. У наших списках до цієї пори йде згідно з текстом Новаковича, а далі йде зовсім одмінно. Після поставленого від Олександра питання одному Іванту відповідають усі—(сп. Д): „о'ни же е'динѣми оу'сты рекоша: дай на^м бесмертїе, поне^ж оу'мирає^м. Алес^зандръ рає^м к ни^м, како смртенъ е'смы, како вам бесмртїе дамъ“. Такий вигляд має ця вставка й у списках А, Б, С, Л. Вона і тут мало злита з усім текстом. Після неї Олександр, як і в Новаковича звертається до Філона, щоб приніс плодів і розмова тут про „бесмертїе“ так ніби зайва. Це розширення про „бесмертїе“, якого не находимо у Новаковича, веде нас до хронографічної Александрії першої редакції¹. В епізоді „о прихоженіи Олѣксандра в Рахманы“ читаємо: ꙗ воспиша вси ꙗлюще, дай намъ бесъмертьи; ре^ч же Александръ; симъ азъ не владѣю, азъ бо смрътенъ есмь“. Подібне місце находимо і в Александрії з польського джерела типу Historia de proeliis, що його вставив український перекладач і в Александрію з хроніки М. Бельського. В епізоді з гімнофістами находимо таке: они емꙋ рекли: да нам несмертельность, а ничего иного не жадаем; котрым Александр ꙗповѣдил, иж и м естем смертельны, несмертельности не могу дати“². Але відсутність у нашій вставці полонізмів дає перевагу тій можливості, що український редактор сербської Александрії скористав тут з першої редакції хронографічного типу (за Істрином).

§ 30 (відділ 2). У списку С, після того як „человѣкообразна“ птиця попереджає Олександра, щоб він вернувся, добавлено: „и так Александра назад вѣвели кобіли до жеребѣа на станъ, где лішилъ бы“.

В епізоді про озеро з живою водою розказано дуже детально про те, як усі одужували, викупавшись у тому озері. Кінець цього місця розширено ось як: „и старїи люде стали молодїи, немощнїи ѡздоровилиса, все вѣско ѡмолодѣло“. В сп. Т—розширення пішло ще далі. Кінцевій фразі сербського тексту: „И коніе и вси окоупав'ше се, здрави и крѣп'ци бише“,—відповідає тут така фраза: „И повелѣ в'шиткомꙋ войскꙋ в'том ѡзерѣ кꙋпатисѣ“,—а далі йде ось яке розширення: „Который былъ старый, тотъ ѡмолодъ, котрый былъ немочный, поздоровѣлъ, которые были госцеватые, стрꙋпльвые, короставые, глухые, каправые, сꙋхие, слꙋтавые, близноватые, раненые, вшитки тоты сѣтали ѡ тоеи воды здоровы. Рече црꙋ: „Братіе! Коли

¹ В. Истрин, Александрія русскихъ хронографовъ (Чтенія в Общ. Истор. и Др. Рос., 1894, кн. II, стр. 86 (Дослїди).

² Prace Filologiczne, т. IX, 1920 с. 333 (див. мою роботу: До питання про Александрію з хроніки М. Бельського).

бы така вода у нашой сторонѣ, то бы повелѣвъ еѣ славно омѣрвати и чест' ей великѹю воздавати“.

Перед епізодами, які зачислено в Новаковичевому тексті до § 31, йде розширене і з деякими вставками оповідання з § 30-го: в списку С означено так: Сказаніе ѿ птици“; у сп. Б назва така: „Сказаніе ѿ рибѣ й ѿ дівніх женах“. Самый виклад ведеться ось як (зі сп. Б): „ѿто“ Александр 8 дней ішо“ со всемъ вѣскомъ своимъ і приде до акемна мора, где Ниль рѣка впадає в море і тутъ Александр станомъ стал і поде. Александр пѣшь по над тим морем по брегу і тогда прилетѣ к немъ у птахъ на имѣ Фениксъ і рекла ему члѣвчѣскимъ мзикомъ: Александрѣ, суѣтнаго свѣта царѣ, чемъ в нашихъ земляхъ на себе гнѣвъ подймаешь, самъ себе хочеш воевати; поди на правѹю сторону востока; ждетъ тебе Пор индѣйскій царъ і всѣ Индіа великаѣ; то дивнѣше первихъ узриши, а Пора поразити маєш; у волѣ твоѣ Бгъ поможетъ; слишавши то Александр, ижъ емъ птахъ гавила такѹю рѣчь, і пошолъ А-р поде на правѹю сторону востока“. Далі йде § 31 (від. 2).

§ 31 (від. 2). Дорогоцінний камінь, який Олександр найшов у рибі, світить „такъ у день“, а хто бравъ його у руки, той усіхъ бачив, а його ніхто „ѿ гасности каменя того“. В епізоді про жінокъ, які співали вночі, сказано, що вони простоволосі (Б—космати) і якъ кури заспівають, то вони всі „у водѣ ухватѹются“. Ні того, ні другого в тексті Новаковича нема. Слово „космати“ перенесено сюди з § 20, що про нього вже мова мовилася вище. В кінці епізода про кентаврівъ додано: „повѣдаютъ ѿ нихъ, ижъ ни единого мѣсо не било такъ тихъ людѣ“. Ця фраза належить до епізоду про одноногихъ людей в овецій шкурі. Цей епізод міститься в § 32. В нашихъ спискахъ він віднесений багацько дальше вперед, а в § 31 залишилась тільки одна фраза і злилася з епізодомъ про кентаврівъ, які у Новаковича мають назву „исполини“, а в спискові Т вони зветься „Инокентаври“. В цьому списку, і в спорідненихъ з нимъ епізоді про кентаврівъ далекий від епізоду про одноногихъ людей, і поплутання тексту не сталося.

§ 5 (відділ 3)¹. Олександр викликає Пора на герць. Після того, якъ Олександр пославъ про це листа, у спискахъ А, Б, С говориться, що вінъ заснув, і вві сні з'являється пророкъ Єремія і заохочує Олександра йти на бій: „чадо Александрѣ, поди на Пора; не бѣса, у воле твоѣ Богъ поможетъ, тилко носи на собѣ то“ каменъ, которій гѣ тобѣ далъ во Йерусалимѣ и на томъ каменѣ написано имя Гѣда Бгѣ Саваоа. Пора уби“ має“ смертною раною, копиє“ заколешъ подъ лѣвѹю па“вѣ“. Такого сну і появи пророка нема у тексті Новаковича, ні у спискахъ Д, Л. В сп. Т листа нема і сна нема, а просто „посылаеть Александр, абы самъ царъ Поръ к немъ вийшоль“.

§ 17 (відділ 3). Коли Олександр повернувся до Вавилону, вві сні з'являється йому пророкъ Єремія і пророкує йому скору смерть. Монологъ пророка дуже довгий у тексті Новаковича. В нашихъ спискахъ А, Б, С, після слівъ: „въ землю бо отъ нѣе же изышьль іеси, паки въ ню внидеши и въ небытіе боудеши“,—додано ще: ѿ

¹ Приповетка..., с. 104.

рѣчь слуги своего маєшь умрѣти ꙗко страшнаго (С—отравнаго, А—отравнаго) гадѣ“. А далі весь параграф до кінця випущено. В сп. Т про Бремію зовсім нема.

IX.

Розгляд окремих елементів показує, що на довгому шляху свого існування наші списки багато чого втратили, багато придбали нового. Від того в багатьох місцях змінюються мотиви. Розглянемо тут головніші з тих відмінних мотивів, які виникли від характеру роботи українських редакторів.

§ 9 (відділ 1)¹. У тексті Новаковича перераховано всі ті предмети, що вивчав Олександр. В тексті наших списків це місце передається так (зі сп. С): „назчиль Александръ всю ѿгѣпетскѣю хитрость ѿ небныхъ бѣговъ ѿ седми планѣ хожденіа, и книгѣ великѣю вкінѣль в море Ефратъ“. Через прибавку останньої фрази виникає зайвий мотив, якого не було в сербському протографі й нема його у сп. Д та Л. У сп. Т, X, У, це місце затрачено.

§ 11 (відділ 1)². Олександр хоче їхати на грища. Батько його Пилип тужить, бо син ще молодий. У наших списках ці подробиці випущено, і через те виходить, що Пилип без вагання одпускає сина, сказавши „чотіріста младенцевъ добріхъ ріцеровъ вібрати“.

§ 14 (відділ 1)³. Цар Пилип одпровадив він себе жінку свою Олімпіяду і взяв собі другу; але під впливом погроз сина вертає назад Олімпіяду, а „другою же повелѣ въ своѣ послати“. В нашій редакції надано більше активності Олександрові. Тут сказано (сп. С): „відѣвши таковѣю жалости речъ мѣкы свои ѿ вемъ еи, приведе ко шпѣ своемѣ и далѣ емѣ, а тѣю дрѣгѣю шпѣстил в своѣ вей (А—со встидомѣ). Такий мотив єсть і в сп. Л: „тогда Александръ матку свою Алімпіяду царицу до оца своего привел на царство, а тѣю домой оца послалъ“.

§ 16 (відділ 1)⁴. У тексті Новаковича говориться, що Наксархоса вбиває сам Пилип. У нашій редакції і цю функцію приписано Олександрові, а про Пилипа сказано, що він „ѡчи свои ледво поднесъ“.

§ 21 (відділ 2)⁵. Епізод „ѡ песы^х головах“ розказано з великими подробицями з привнесенням цілком нових деталей. Олександр приходить в „землю безводнѣю“ де „китовраси“, а там живуть і люди з собачими головами. Наш редактор додає, що ноги у них „скотіи“, що вони одно слово по-людському говорять, а друге „такъ пси брешѣтъ“ („у сп. Т: разъ мовить, разъ брехнетъ“).

Словом, там де в сербському тексті ми бачимо тільки схему, наш редактор намагається втілити її в живі образи.

§ 7 (відділ 3)⁶. Олександр відписує мастридонській цариці, яка прислала йому 100 дівчат, і каже, що не варт її посилати дівчат, бо Македоняни перемогли всіх мужів земних і що не можуть їх жінки в полон узяти. В списках А, Б, С виставлено другий мотив; тут Олександр так каже: „а вам не подобает красніх дѣвиць присила“

¹ Приповетка..., с. 12. ² Ibid., с. 15. ³ Ibid., с. 17. ⁴ Ibid., с. 19. ⁵ Ibid., с. 80. ⁶ Ibid., с. 108.

до нас, бо есмо вси жонатїи“. В сп. Т—деталїзація цього мотива йде далі: „не заходить са при моемъ войскѣ грѣхъ блѣднїй крем своихъ женъ и то подь шбычай“ (див. вище).

§ 9 (відділ 3)¹. В сербському тексті просто сказано, що Олександр загнав погані народи за гори і ворота замазав „сунклитом“. Це така річ, що її й вогонь не бере, і через те народи не в силі вибратись звідти. Наш редактор виставив і ще одну причину, яка, так-би мовити, ослабляє першу. Сказано, що Олександр поставив „башти“ і на тих баштах „поклал труби“ і як повіє з півночі вітер, труби гудуть і полохають цей народ; так що він боїться й підходити до воріт із „сунклитом“. У прикарпатській обробці „башти“ випали, а сказано, що Олександр „казавъ мѣданные трѣбы мудре поприправляти на повѣтрю, школь вѣтеръ повѣнетъ, трѣбы са там шбертають вѣтромъ и трѣбат днѣ и ночь“.

Визначну ролю в українських обробках відіграють і перестановки. Вони припадають на ту частину, де оповідається про ті чудесні краї, в яких побував Олександр. Починаються перестановки після епізода, як Олександр переодяг своє військо в перську одягу, дав йому відпочинути, перерахував і пішов далше на схід, наказавши слухатись Філона в Персиді². У Новаковича, а також і у В. Ягича, в Персиді зіставлено Селевка за начальника, а в нашій редакції Філона. Ця несхожість варта уваги. У другій частині повісті (§ 4, відділ 3)³, коли оповідається про битви з Пором, сказано, що Олександр листом викликав на поміч Філона з Персиди і він приходить зі своїм війском. У таким разі наше читання більше відповідає дійсності, ніж у текстах сербських, хоча за часів перебування Олександра у Іванта, ігумена блаженних (*мѣхароу*), згадується Філон.

Після епізода з Крисом, Олександр звертає в сторони дивних людей. З цього моменту й починається самостійність редактора в викладанні порядку епізодів і навіть у їх освітленні, як це вже показано вище. Коли візьмемо Новаковичів поділ, то його наш автор розмістив у таким порядку: §§ відділу II—18, 19, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 19 (друга половина), 30, 20, 21, 22, 23, 25 (друга половина); відділ III—1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 32, 10...

Не тільки параграфи сербського тексту розташовано в іншим порядку, поділено також і окремі епізоди; їх розставлено далеко в іншим порядку. В цьому місці у тексті Новаковича епізоди стоять у такому порядку: 1) Про комахки; 2) Про людей великих, званих „питици“; 3) Про озеро і золотий образ; 4) Про Санхоса царя; 5) Про людей косматих на два сажні довжини; 6) „О Ираклію царю“; 7) Про шостируких людей; 8) Про песиголовців; 9) Про раків; 10) Про нагомудреців; 11) Про чоловіка і жінку, прив'язаних до гори; 12) Про блаженних; 13) Про вихід у вселенну і про комору; 14) Про похід на кобилах у темну землю; 15) Про птиці, що говорять; 16) Про кухара; 17) Про озеро і рибу, з якої добули камінь. Про співчих жінок. 18) Про китоврасів; 19) Про соняшне місто; 20) Одноногі люди в овечих шкурах; 21) Похід на Пору; 22) Листи до Олімпїади й Аристотеля; 23) Битва з Пором; 24) Прихід Філона; 25) Лист до Пору і поодинок із ним; 26) Похід на амастридонські жінки (амазонки); 27) Похід на Еврімїтра; 28) Про погані народи; 29) Оповідання про Клеофілу амастронську.

¹ Ibid., с. 110. ² Ibid., с. 76. ³ Ibid., с. 99.

У списках А, Б, С—ці епізоди йдуть у такому порядку: 1, 2, 3, 12, 13, 14, 15, 4, 16, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 15 (див. вставку поред § 31 про птицю Фінік), 17, 18, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 20, 29.

X.

Що до прикарпатської обробки, то вона йде ще далі в оброблюванні основного матеріалу. Якщо в багатьох місцях списків А, Б, С бачимо ще переважно механічне оброблення основного тексту, то списки Т, У, Х говорять нам про щось інше. Коли взагалі сербську редакцію називають християнізованою, то нашу прикарпатську обробку цієї редакції треба назвати просто християнською, бо цю тенденцію свідомо проведено спочатку й до кінця. До того-ж цю тенденцію оперто навіть на визнанні в християнстві побожні традиції.

Скрізь маємо богів „небеських“ і „земських“. Олександр скрізь бештає отих земських богів, а сам перед кожною важливою подією звертається до небесного Бога Саваофа. При всяких радісних зустрічах подається, що він „прослизывса“ й „облапивши“ цілує. Від матери й Аристотеля він бере благословенство. Через те виходить, що мати ніби при Олександрові. З цієї причини „епістоли“ Олімпіади й Аристотеля випущено.

Все, що дуже овіяне старокласичною фантастикою й до того-ж такою, що не відповідає християнському світогляду, автор випустив. Нема в цій обробці оповідання про рахманів та „нагомудреців“. Ці визначні епізоди в повісті цілком випущено з відповідного місця, а лише в кінці розповідається¹, як Олександр на високій горі дійшов святого міста, що коло його воріт зустрів святого мужа. За ворітьми вгледів багато людей голих. Муж пояснює, що то вони Олександрові тільки видаються голими; то є „дійш праведные“, а те місто—то „райсґый“. Тут автор роздвоївся. Почавши обробляти за старим текстом і тому сказавши про голих, але без імен і аксесуарів старого оповідання, далі йде вже цілком за християнською традицією. Слава божа у нього вже походить „б того креста“. Над криницею з солодкою водою також хрест. Душі вже у вигляді пташат² (потят), котрі шебечучи розмовляють між собою. Олександр тільки вклонився тому „святому“ місцю й повернувся до своїх. Вступити в рай автор живий людині не позволив.

Мотивація й пояснення у автора скрізь із книжок християнського культу. Розповідаючи про сатирів, людей з рогами на голові й волохатих від пояса, автор по подробиці відсилає³ до життєпису пустельників: Антонія Великого, Пимена та Павла Фівейського. Часто посилається автор на псалми Давида, а в кількох місцях навіть зазначає, що це відповідає 103 псалмі.

Без пояснень дивні явища редактор прикарпатської обробки витлумачує в сторону моралізаторства. Так, епізод про велетнів⁴ прикутих до гори, що так і зістаються у Новаковича без пояснень, у нашого редактора здобулися на цілу сентенцію. Після тих епізодів іде вставка, як увісні Олександрові з'являється пророк Єремія й пояснює, що саме мають означати муки тих велетнів. Це образ муки

¹ Наук. Збірник Т-ва „Просвіта“ в Ужгороді, 1922, стр. 102.

² (Див. словн. Грінченка, т. III, с. 384). Тут автор іде за народнім світоглядом. В образі потяти літає праведна душа до остаточного вступу в рай. Таким духом перейняте все оповідання про рай. ³ Наук. Збірн..., с. 79. ⁴ Приповітка..., с. 85.

за тяжкі гріхи. „Настануть на світї такіе люде, що не буде чтити ѿца и мѣре, брата, сестры. Будуть такіе люде безбожны, своевольные, которыи са будуть побирати в родѣ в' придельствѣ покровном, в' братствѣ ѣ сватствѣ, в' кумьствѣ. Будуть такіе люде беззаконные, котрые грѣхъ телесный будуть чинити из' сестрою и кумь и с кумою и не будуть са того грѣха каати на сем світѣ... И тоты то люде такъ са будуть мучити ѣ пеклѣ“ і т. д. Такі картання у автора скрізь.

Наведені та інші дані викривають в авторі духовну особу; він часто обстоює звичаї, що зв'язані з церковним обрядом. Натрапивши на гроби Короля Іраклія й королеви Елаїди, Олександр каже покрити їх „червленою дорогою китайкою“. В кінці повісти автор заводить Олександра в підземне царство до пекла, де він зустрічає свого батька Пилипа, Дарія Пора та Іраклія; всі вони голі, а тільки Іраклій укритий дорогою китайкою. На питання Олександра, звідкіля це на ньому така дорога китайка, цей розповідає, що якийсь лицар приніс йому від царя Олександра. З того Олександр чудується, що „єсть с того помощь мертвым душамъ, которое на томъ світѣ, если що хто имѣтуть справить и оучинить“. Розмова Олександра з Пором¹ дуже нагадує розмову Ада з Христом та Іванашком з пасійної драми „Слово о збуренню пекла“². Олександр і його „гетьмани“ засновують міста кожний на своє ім'я. Автор пристьобує до того патріархів вселенських, кажучи: „И єсть то чотыри патріархы на світѣ: першій анѣтисохійскій, другій македонскій, третій александрійскій, четвертый константинопольскій, патыи єсть межы ними єрусалимскій“.

Виводить автор Олександра з пекла тією самою печерою, що нею він і ввійшов під землю. До того автор додає: „Повѣдають, ижъ то Хгъ по воскресеніи своємъ тою печарою ѿ ада людей вывѣлъ“.

Скорочуючи й переіначуючи описи чудесних країв літературними засобами стародавніх класичних переказів, автор вносить великі вставки з літератури ближчого до нас християнського середньовіччя. Не докінчивши епізода, як Олександр замкнув і „суньклитомъ“ замазав нечисті народи в горах, автор починає міркувати³ про будову світа, і вставку свою починає таким виразом: „Пишут Бгословы ѿ семъ світѣ презъ Дха Стого“. Далі автор подає й рисунок того світу й каже: „Земля єсть оуса в крѣзѣ и море ѿбходитъ ѿколо світѣ, якъ пише ѣ книзѣ Зерцалѣ“⁴. Треба думати, що тут згадується „Зерцало“ Кирила Транквиліона Ставрувецького, видане в Почаєві 1618 р. Ця вставка кінчається аж на стор. 90, і тоді знов докінчується епізод за „Афетовыхъ ѣнѣковъ“ з такими подробицями й розширеннями, як і в списках А, Б, С (див. вище).

Скрізь редактор освіжає оповідання близькими до автора й відомими йому географічними назвами, як от про землю московську, татарську, німецьку та угорську. Як людина, видимо, православна, він бачить у Римі „Ляхів и папиштаків“.

¹ Наук. Збірн., с. 96. ² Див. Наук. Збірн. за р. 1926, т. XXI, сс. 76—80. ³ Наук. Збірн. т-ва „Просвіта“, в Ужгороді 1922, с. 87. ⁴ Ibidem.